
НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 338.24.021.8:94(477)

В. М. ТАРАСЕВИЧ,
*професор, доктор економічних наук,
завкафедрою політичної економії
Національної металургійної академії України
(Дніпро)*

ЧВЕРТЬ СТОЛІТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: АКТУАЛЬНІ КОНТЕКСТИ ТА ІМПЕРАТИВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ *

Розглянуто актуальні аспекти етнонаціонального, цивілізаційного і глобального контекстів, а також соціально-економічних умов назрілих національно орієнтованих реформ в Україні. Зроблено акцент на їх життєво важливих імперативах, недооцінювання яких загрожує безповоротною периферізацією національної економіки і суспільства.

Ключові слова: етнос, суперетнос, нація, цивілізація, світ-система, глобалізм, економічні інтереси, власне інститути, протоінститути, розвинутий центр, напівпериферія, периферія, державний капіталізм, національні злагода і консолідація, стратегія розвитку.

V. M. TARASEVYCH,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Head of the Chair of Political Economy
National Metallurgical Academy of Ukraine
(Dnipro)*

A QUARTER OF A CENTURY OF UKRAINE'S INDEPENDENCE: ACTUAL CONTEXTS AND IMPERATIVES OF SOCIO-ECONOMIC REFORMS

Actual aspects of ethnonational, civilizational and global contexts as well as socio-economic conditions of urgent nationally oriented reforms in Ukraine have been considered. Emphasis is placed on their vital imperatives, the underestimation of which threatens irrevocable peripherization of the national economy and society.

Keywords: ethnos, superethnos, nation, civilization, world-system, globalism, economic interests, institutes per se, proto-institutes, developed center, semi-periphery, periphery, state capitalism, national accord and consolidation, development strategy.

Вступні зауваження

Фундаментальні статті провідних учених-економістів, академіків НАН України О.І. Амоші [1], Б.В. Буркинського [2], В.П. Вишневського [3], В.М. Гейця [4; 5], Б.М. Данилишина [6], Е.М. Лібанової [7], членів-кореспондентів НАН України В.Д. Базилевича [8], М.І. Звєрякова [9] у головному економічному журналі країни задали високу наукову планку приуроченої до ювілею Незалежності України дис-

© Тарасевич Віктор Миколайович (Tarasevych Viktor Mykolaiovych), 2017; e-mail: viktartasevich@gmail.com.

* Матеріал публікується в порядку дискусії, розпочатої в журналі "Економіка України" № 8 за 2016 р., в авторській редакції.

кусії про підсумки та перспективи соціально-економічного розвитку українського суспільства і держави. Досліджувана авторами і запропонована для обговорення складна проблематика є дуже актуальною та від самого початку виходить за суто економічні межі в широкий духовний, соціальний і політичний простір, що повною мірою відповідає стандартам сучасної постнекласичної науки, глобалістсько-еволюціоністській загальнонауковій картині світу, яка активно формується, та інтеграційній картині економічної реальності. Отже, цілком логічним і доцільним є підтримання заявленого теоретико-методологічного рівня і гносеологічного масштабу обговорення, зрозуміло, з акцентом на його відносно менш розроблених тематичних аспектах.

Нині вже очевидно, що набуття Україною формальних атрибутів суверенітету і незалежності виявилось справою незрівнянно менш складною, ніж їх наповнення реальним змістом. Навіть величезні втрати в "шалені" 1990-ті роки сьогодні не здаються такими болісними, як втрата, хоча й тимчасова, територіальної цілісності, глибока системна криза економіки, суспільства і держави. *Не применшуючи безумовної значущості важливих досягнень епохи незалежності*, слід визнати, що різке погіршення всіх показників національного багатства, явне "стискання" національної економіки порівняно з масштабами 1991 р., ознаки втрати державою міжнародної суб'єктності є зовсім не випадковими. Безпрецедентними демографічними втратами живий організм нації сигналізує про небезпечні хвороби, без правильного діагностування і лікування яких він може опинитися на межі виживання. За чверть століття суспільство було свідком і, швидше, об'єктом, ніж суб'єктом, багатьох економічних реформ, які, зрештою, виявилися не стільки оздоровчими, скільки хвороботворними. Чому? Можливо, обраний уже в перші роки незалежності європейський вектор економічного розвитку був помилковим? Можливо, навпаки, проєвропейські зусилля були недостатньо рішучими і послідовними? Чи не занадто великими є жертви, які принесено Україною на вітар європейського вибору? Очевидно, що ці та ряд інших гострих питань не мають суто економічних відповідей.

Наприкінці 2016 р. Україна отримала неприємні новини з Брюсселя, які залишилися такими навіть після введення довгоочікуваного безвізового режиму. Під впливом Нідерландів голови держав і урядів 28 держав — членів ЄС ухвалили *загальне бачення*, відповідно до якого Угода про асоціацію між Україною та ЄС: 1) не надає статусу кандидата на вступ до Євросоюзу і не створює зобов'язань присвоєння такого статусу Україні в майбутньому; 2) не містить зобов'язань відносно забезпечення Україні з боку ЄС або держав-членів гарантій колективної безпеки чи іншої військової допомоги або підтримки; 3) не надає українським громадянам або громадянам Євросоюзу відповідно права проживати і працювати на території відповідно держав — членів ЄС або України; 4) не вимагає додаткової фінансової підтримки з боку держав-членів для України *. На фоні Brexit, міграційної кризи, небезпечних процесів дехристиянізації та ісламізації в ЄС, а також перманентної глибокої кризи в Україні це рішення може бути зрозумілим для європейців. Але що воно означає для України? Що означають для України перемога Д. Трампа та його перші рішення на посту Президента США, ситуація на Близькому Сході та в Сирії, зростання геополітичного впливу Росії, включення китайського юаня до кошика ключових валют МВФ, розширення ЄврАзЕС і ШОС?

* Оpubлiкован текст рішення ЄС по Соглашению об ассоциации с Украиной [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/opublikovan-tekst-resheniya-es-po-soglasheniyu-ob-associacii-s-ukrainoy-779914.html>.

Ці та ряд інших взаємозв'язаних подій свідчать про *тектонічні зрушення глобального масштабу*. Світ, що оточує Україну, стає іншим. Моноцентрична неоліберальна глобалізація та експансіоністська європейська та євроатлантична інтеграція як визначальні *зовнішні* умови чвертьсторічної еволюції незалежної України втрачають безумовне світове домінування, так само як і США – позиції геополітичного і гео економічного гегемона. На світовій “шахівниці” зростає роль інших фігур і нових правил. Не менш значущі зміни відбуваються в *українському суспільстві*. Більшість українців уже дещо інакше, ніж 3–4 роки тому, оцінюють проблеми війни і миру, економіки і політики, ринку і держави, співвідношення демократії та добробуту. Очевидно, що українське суспільство в черговий раз стикається з проблемою *самоідентифікації*, самоідентифікації в нових умовах місця і часу, зрозуміло, в широкій історичній ретроспективі. Сама по собі ця проблема є не новою і для більшості народів світу досить тривіальною. Їх досвід свідчить, що її вирішення не лежить у суто економічній або політичній площині. За своєю суттю вона є універсальною та інтеграційною, і в цьому сенсі по відношенню до економіки – контекстуальною.

З урахуванням вищевикладеного **метою статті** є осмислення деяких аспектів цієї контекстуальної проблеми, зокрема – актуальних етнонаціональних, цивілізаційних і глобальних процесів, а також безпосередньо пов'язаних з ними соціально-економічних умов та імперативів назрілих національно орієнтованих реформ в Україні, подальше недооцінювання яких у практичній соціально-економічній політиці є небезпечним безповоротною периферизацією національної економіки та суспільства. За прикладом піонерів дискусії ми звернемося, передусім, до тих значущих теорій, фундаментальний характер і прогностичні можливості яких пройшли перевірку часом. Оскільки ж будь-яка теорія має цілком певний інтервал істинності, за межами якого потребує адекватної модернізації, положення цієї статті, що спираються на згадані теорії, мають постановочний і дискусійний характер.

Етнонаціональний контекст

У політикумі нашого північного сусіда утвердилася думка про росіян та українців як *єдиний* народ з усіма наслідками, які випливають звідси. Важко сказати, на яку наукову теорію вона спирається, а з підручників історії політикам повинно бути відомо, що білоруси, росіяни й українці – *різні* народи, хоча й виростили з одного східнослов'янського коріння. Утім, у сучасній науці (історичній, географічній, етнографічній, політичній, економічній та ін.) термін “народ” вживається досить рідко та обережно – дуже вже він абстрактний, полісемантичний, універсальний, через що не здатний відобразити *сутнісну специфіку* різних людських спільностей.

Не дуже прихильно ставився до цього терміна і Л.М. Гумільов – автор фундаментальної та оригінальної *теорії етногенезу* (пасіонарності), яка ґрунтується на геніальних ідеях нашого визначного співвітчизника В.І. Вернадського (наприклад, про біохімічну енергію живої речовини, її динаміку і зв'язки з космічним випромінюванням [10, с. 9–14]) і була успішно апробована на матеріалах реальної еволюції не менш як 40 етносів на історичному відрізку майже у 4 тис. років [11; 12; 13; 14]. Одразу зауважимо: оскільки *етнос*, за Л.М. Гумільовим, це, передусім, біофізична спільність, хоча й завжди одягнена в ту або іншу суспільну оболонку [11, с. 55], то в теорії етногенезу акцентована така детермінація природними процесами суспільних, коли в людській життєдіяльності домінують не власне діяльні, а

поведінкові акти, в людській психіці — невербально-генетичне і чуттєво-свідоме начала *, а в суспільних інститутах — відповідні перед- і протоінституційні складові. У теорії не представлено базових механізмів впливу етнічних атрибутів на політику та економіку, духовність і соціальність, хоча такий, поза сумнівом, є, на що автор теорії не втомлюється звертати увагу.

Якщо, відповідно до розробок Л.М. Гумільова, вважати XIII ст. датою *народження українського етносу* **, то, з урахуванням зміни пасіонарного напруження етнічної системи залежно від її віку (див. рис.) [11, с. 81], у поточному столітті він відзначає свій 800-річний ювілей, перебуваючи на зльоті фази надлому і в переддень надскладного переходу до інерційної фази. Після видатних перемог пасіонарного піднесення та акматичної фази — утворення Української Козацької Держави та об'єднання багатьох українських земель — у фазі надлому відбувається різке зниження рівня пасіонарності, що, як свідчить історія ряду етносів, у тому числі західноєвропейських, може спричинити розкол етнічної системи, а в умовах агресивного зовнішнього етнічного оточення — її передчасну загибель (приблизно на 700 років раніше відведеного природою строку). Східнослов'янська Київська Русь ***, що опинилася в подібному становищі, була врятована прийняттям православ'я, яке каталізувало процеси етнічної регенерації й таким чином забезпечило виживання східнослов'янського суперетносу **** в умовах протидії численним зовнішнім агресорам і його рятівний перехід в інерційну фазу.

Як відомо, історія нерідко в чомусь повторюється. *З одного боку*, у власне етнічному відношенні в осяжній історичній перспективі зовнішні загрози самому існуванню *сучасного* українського етносу є дуже малоімовірними, оскільки пасіонарне напруження сусідніх суперетносів є явно недостатнім для асиміляційної експансії: західноєвропейський суперетнос приблизно на 500 років старший і ввійшов у фазу обскурації, а російський і мусульманський суперетноси — однолітки українського етносу [11, с. 350–351], а тому не мають потрібної надлишкової пасіонарної енергії.

З іншого боку, не можна недооцінювати виклики і небезпеки етнічного надлому і згаданого фазового переходу. *По-перше*, у складі українського етносу, як і будь-якого іншого в цьому віці, численні *субпасіонарії*, які множаться, витісняють пасіонарних і гармонійних осіб ***** практично з усіх "командних висот" і таким чином забезпечують домінування адекватних собі та альтернативних пасіонаріям стереотипів (патернів) поведінки, які вдало маркуються концептами-імперати-

* Як відомо, вказані начала є переважно ірраціональними, тому в етнічній поведінці переважає метабістинктивна і переддіяльна активність (про співвідношення метаповедінки, переддіяльності, поведінки і власне діяльності див. детальніше у [15, с. 135–139, 146–149]). "В етносі, на відміну від суспільства, працюють не свідомі рішення, а відчуття та умовні рефлексии" [13, с. 178].

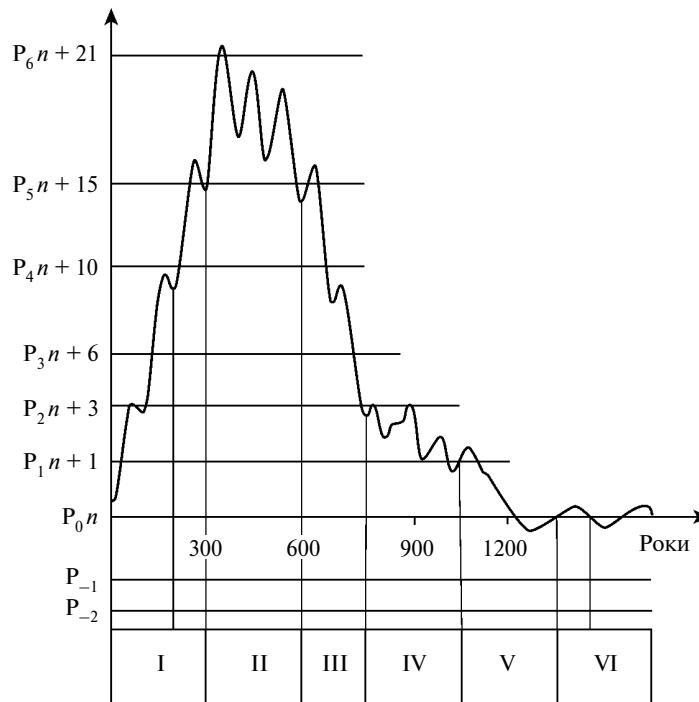
** У зоні пасіонарного поштовху XIII ст. опинилися долина Прип'яті та Придніпров'я: звідси почалася міграція змішаного слов'янського населення, яке згодом склало етнос, який називається українським [12, с. 148]. В основу сучасного українського типу ліг краніологічний тип древлян, а не полян і сіверян [16, с. 299–300].

*** За Л. Гумільовим, слов'янський етнос, що народився в I ст. н. е., у X ст. перебував в інерційній фазі, а в XIII ст. — у фазі обскурації.

**** Суперетнос представляє групу етносів, що виникли в результаті пасіонарного поштовху в одному регіоні та пов'язані спільністю історичної долі.

***** У пасіонаріїв величина імпульсу пасіонарного напруження перевищує величину імпульсу інстинкту, у гармонійних осіб вказані величини є рівними, а у субпасіонаріїв — перша є меншою за останню [11, с. 71–75].

вами: “Ми втомилися від видатних” і “Тільки не так, як було” [11, с. 349]. Йдеться, зокрема, про такі якості, як втрата почуття спільності та історизму, егоїзм, гіпертрофоване споживацтво, паразитизм, рвацтво, творча пасивність і лінощі. Подібне субпасіонарне середовище виявляється дуже поживним для таких, власне, економічних феноменів, як привласнення адміністративної та політичної ренти, несприятливі умови для дрібного і середнього бізнесу, “прихватація” об’єктів, створених працею мільйонів попередників, і народження олігархії, рейдерство, рекет, “кришування” і “віджимання” бізнесу, “відкати”, корупція і т. п. *. Зрозуміло, пасіонарні та гармонійні особи почуваються в подібному середовищі незатишно і в повній відповідності з “ефектом Тібу” [17] прагнуть покинути його, часто віддаючи перевагу економічній еміграції, ніж пристосуванню до девіантних, з їхньої точки зору, стереотипів економічної поведінки. Деякі пасіонарії поповнюють ряди радикальних рухів і організацій. У такий нехитрий спосіб національна економіка втрачає критично важливі джерела інноваційного саморозвитку і потрапляє в “пастку” регресивної стагнації.

Зміна пасіонарного напруження етнічної системи

Примітка. Фази етногенезу: I – піднесення, II – акматична, III – надлом, IV – інерційна, V – обскурація,

VI – меморіальна. По осі абсцис показано час у роках, де вихідна точка кривої відповідає моменту пасіонарного поштовху, по осі ординат – пасіонарне напруження етнічної системи на трьох шкалах:

- 1) у якісних характеристиках від рівня P_{-2} (нездатність задовольнити прагнення) до рівня P_6 (жертвність);
- 2) на шкалі – кількість субетносів (підсистем етносу);
- 3) на шкалі – частота подій в етнічній історії (безперервна крива). Індeksi $n, n + 1, n + 3$ і т. д., де n – кількість субетносів в етносі, який не зачеплений поштовхом і перебуває в гомеостазі [11, с. 81].

По-друге, поточне становище українського етносу ускладнює його відома *амбівалентність*. Як і перші слов’яни на початку нової ери, українці після свого етніч-

* Як це не парадоксально, але саме у фігурі *homo oeconomicus* субпасіонарії знаходять дуже близькі для себе риси, які виправдовують їхні дії, наприклад, цілком “благородне” прагнення максимізувати власні вигоди, мінімізуючи при цьому власні витрати, передусім, за чужий рахунок.

ного народження розселилися в природно-кліматичних частинах Європи, які істотно розрізняються та розділені повітряною межею, що відповідає ізотермі січня. На схід від цієї межі середня температура — від'ємна, зима — холодна, морозна, часто суха, переважають степові та лісостепові ландшафти, а західніше — зими переважно вологі й теплі, із сльотою і туманом, домінують лісові та лісостепові ландшафти [12, с. 34–35]. Характерні для цих природно-кліматичних умов природні стандарти цілком певним чином відобразилися на стереотипах поведінки, у тому числі господарської, місцевого українського населення. Очевидно, наприклад, що для успішного господарювання в лісовій і степовій зонах потрібні багато в чому різні знання, вміння, навички, технологічні патерни, економічні протоінститути.

Детермінованому вказаними природними стандартами формуванню та інституціоналізації *західноукраїнського і східноукраїнського субетносів* * українського етносу сприяло і вимірюване декількома століттями їх перебування у складі, відповідно, західноєвропейського і російського *суперетносів*. Зрозуміло, що під впливом цих суперетносів та їх титульних етносів стереотипи поведінки західних і східних українців певним чином змінилися. Менше такі зміни зачепили східних українців, оскільки українці, білоруси і росіяни є етнічними однолітками. За порівняно нетривалий півстолітній період перебування об'єднаного українського етносу у складі радянського (російського) суперетносу згадана амбівалентність не була подолана (інше суперечило б законам етногенезу), хоча й набула прихованіших та зовні м'якших форм. Принципово важливо, що вона не стала перешкодою для посилення українського *загальноетнічного* поведінкового імперативу "Тільки не так, як було".

У нас на очах український етнос прагне покинути "обійми" російського суперетносу, дрейфуючи в напрямі західноєвропейського суперетносу. З урахуванням властивого етнічним взаємодіям чіткого розмежування "своїх" і "чужих" [12, с. 26], а також згаданих вікових відмінностей, імовірно включення українського етносу до західноєвропейського суперетносу не обіцяє "манни небесної". Зрозуміло, не можна недооцінювати *позитивний вплив* стереотипів поведінки, у тому числі економічної, вироблених західноєвропейськими гармонійними, працелюбними особами в період інерційної фази, і таких привабливих для українців у вигляді *європейських цінностей*. До речі, прагнення до володіння останніми викликане не тільки природним бажанням добробуту і більш високої якості життя, але і проявами психології *наслідування*, властивій молодшому етносу, а також відомим демонстраційним ефектом і поведінковим імперативом "Будь таким, як я" [11, с. 349] інерційної фази етногенезу — етнічної "золотої осені", яку західноєвропейський суперетнос не так давно залишив і входження в яку є життєво необхідним для українського етносу.

Проте цілком очевидними і серйозними є етнічні *виклики* згаданого включення. *По-перше*, в цьому випадку досягнення українським етносом фази *гармонійної інерції* є дуже проблематичним, оскільки українські пасіонарії ще активніше мігруватимуть до зон зниженого пасіонарного напруження, тим самим позбавляючи етнос енергії, необхідної для фазового переходу. *По-друге*, українці ризикують безпосередньо, впритул, стикнутися з характерним для сучасної західноєвропейської ет-

* Субетнос — це стійка внутрішньоетнічна спільність, так звана таксономічна одиниця, яка не порушує єдності етносу [11, с. 38]. Зрозуміло, будова і структура українського етносу є набагато складнішими, проте ця проблематика виходить за межі даної статті.

нічної *обскурації* жорстким імперативом “Будь таким, як ми” (і не прагни до чогось іншого, крім їжі і пиття) [11, с. 310–311, 349] та відповідними поведінковими стереотипами, які в повсякденному житті постають у вигляді рецидивів декультуризації, дехристиянізації, деконструкції, одностатевих шлюбів і батьків, експансії сексуальних меншин, педофільї і т. п. Ясно, що таке зіткнення може спричинити токсичну ерозію і мутацію тих поведінкових стереотипів, які є критично важливими для переходу в інерційну фазу етногенезу.

По-третє, надії на домінування молодшого й активнішого українського етносу у складі західноєвропейського суперетносу навряд чи є реалістичними, адже, з одного боку, його пасіонарна енергетика є явно недостатньою для “підживлення” численних західноєвропейських субпасіонаріїв, а з іншого – навряд чи в цьому відношенні український етнос є конкурентоспроможним з близькосхідними етносами, численні представники яких активно емігрують до Західної Європи. *По-четверте*, оскільки рівень компліментарності (неусвідомленої етнічної симпатії) західноукраїнського субетносу і західноєвропейського суперетносу істотно перевищує такий між останнім і східноукраїнським субетносом *, а рівень компліментарності між східноукраїнським субетносом і російським суперетносом є значно вищим за такий між останнім і західноукраїнським субетносом, то цілком імовірними є поглиблення *внутрішнього етнічного розриву*, зростання етнічної дистанції між двома субетносами єдиного етносу, що істотно ускладнить зміцнення української нації.

Якщо не буде вжито адекватних запобіжних компенсаційних заходів, то означені феномени етнічної маргіналізації можуть стати реальністю і каталізувати *маргіналізацію економічну*, в тому числі подальшу деградацію діяльнісно-видової та галузевої структури національної економіки, інтелектуально-освітньої та професійно-кваліфікаційної структури національного людського капіталу, а також економічну тінізацію і фрагментацію внутрішнього ринку. Адекватні етнічному віку та особливим патернам господарювання субетносів економічні конкурентні переваги можуть залишитися в латентному і неактуалізованому стані.

Це є вірним і стосовно *етнічних груп*, які мешкають в Україні. Кожна з них, будь то росіяни, білоруси, молдавани, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї **, є носієм *унікальних* поведінкових патернів господарювання, повнота реалізації та позитивний вплив яких на розвиток національної економіки багато в чому визначаються змістом і характером *міжетнічних* взаємодій і *національного* будівництва.

Виходитимемо з того, що *нація*, на відміну від етносу, є спільністю універсального, цивілізаційного типу, в якій особливим чином взаємодіють не тільки етноприродні, але й економічні, соціальні, духовні та політичні компоненти. Надалі ми звернемося до розгляду чотирьох останніх. Тут же акцентуємо деякі власне етнічні аспекти. Історії не відомі випадки успішного і безкровного завершення формування *моноетнічної* нації. Успішні нації є поліетнічними і складними, а їх становлення демонструє дуже значущі для України уроки. Оскільки етнічна енер-

* Західноєвропейський суперетнос значною мірою є чужим для східноукраїнського субетносу, а “входження до чужого суперетносу завжди передбачає відмову від власної етнічної домінанти та заміну її на панівну систему цінностей нового суперетносу...” [13, с. 182–183]. Судячи з подій на Донбасі, етнічна проблема “свій – чужий” є дуже гострою і злободенною.

** Наведений перелік включає в себе тільки найчисленніші етнічні групи (за даними перепису населення 2001 р.).

гія є ірраціональною за визначенням, взаємодії некомпліментарних етнічних спільностей (етносів, субетносів, етнічних груп, консорцій, конвіксій та ін.) є небезпечними гострим протистоянням і кровопролиттям, якщо належним *раціональним* чином не сублімуються і не регулюються сильною національною державою, очолюваною пасіонарними і гармонійними особами. Кожна етнічна спільність повинна отримати достатній простір для реалізації іманентних їй стереотипів поведінки, у тому числі господарської, і такі умови самореалізації, які б, з одного боку, не поступалися перед такими для її "родичів" в інших країнах, а з іншого — не дискримінували інші етнічні спільності *.

Але чи можливо це при домінуванні субпасіонаріїв? Дуже сумнівно. Як же бути? Звичайно, можна сподіватися на те, що в критичній ситуації під впливом інстинкту самозбереження вони поступляться "командними висотами" пасіонаріям. Можливими є сподівання на новий пасіонарний поштовх або пасіонарні "ін'єкції" від сусідніх етносів і/або суперетносів. Але в історичній "скарбниці" українського етносу переважає інший образ дій. Українські пасіонарії продовжують народжуватися й активно діяти, і перед загрозами існуванню етносу потужний потенціал їх самоорганізації актуалізується і за допомогою етнічної регенерації конвертується не в задану ззовні, а *всередину орієнтовану* творчу етнонаціональну співтворчість і будівництво. Зрештою повинні перемогти люди, які, за словами Л.М. Гумільова, "знову покладуть в основу не свій особистий егоїстичний інтерес, не свою шкуру, а свою країну, як вони відчувають її, свій етнос, свою традицію" [11, с. 338].

Цивілізаційний вимір

Як відомо, український політикум і значна частина громадян демонструють прихильність до європейського вибору. Ясно, що йдеться не про його географічне значення, оскільки географічно Україна безальтернативно розташована в центрі Європи як частині світу, а про входження країни до складу *Європейської цивілізації*. Але що означає концепт "Європейська цивілізація"? Він добре відомий, але недостатньо пізнаний. Чому, приміром, суто географічний критерій обрано для типологізації та назви цивілізацій — надскладних універсумно-синергетичних людських спільностей планетарного масштабу?

З позицій буденної свідомості — нічого незвичайного, оскільки будь-яка назва є досить умовною. Говорять же, наприклад, про східні цивілізації? Говорять. Але не прийнято говорити про африканську, австралійську цивілізацію або про цивілізацію Антарктиди. Як бачимо, навіть на рівні буденної свідомості вказаний критерій не є безперечним. Сумніви в його коректності можуть посилитись, якщо взяти до уваги темпоральний простір, який ним позначається. Мається на увазі зовсім не весь Європейський континент від Атлантики до Уралу, а лише його західна частина — Західна Європа **, та історичний період не з моменту появи тут перших гомінідів, а з часів хрестових походів, коли світ, що оточував Західну Європу, було оголошено варварським.

* Л.М. Гумільов писав, що державна і партійна влада в СРСР "цілком свідомо ігнорувала сам факт існування в країні різних етносів зі своїми традиціями та стереотипами поведінки і тим самим провокувала ці народи до відокремлення". "...Єдино правильний девіз стійкого співіснування народів у поліетнічній державі — "У мирі, але нарізно". Ворожнеча і кровопролиття починаються саме тоді, коли людям навіюють, що вони є однаковими" [13, с. 186–187, 169].

** До речі, строго географічно ті країни, які прийнято відносити до Центральної та Східної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина та ін.), розташовані в західній частині Європейського континенту, а на просторах Східної Європи розташована західна частина Росії.

Сумніви буденної свідомості багато в чому неминуче розсіюються, якщо ми переходимо від неї до наукового мислення, до науки про цивілізації та звертаємося до тих фундаментальних розробок відомих вітчизняних учених – Ю.М. Пахомова та Ю.В. Павленко [18; 19], – які не поступаються визнаним науковим досягненням М. Данилевського, А. Тойнбі, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона, О. Шпенглера та інших дослідників зі світовим ім'ям. Географічний критерій типологізації цивілізацій якщо і використовується у сучасній науці, то тільки як допоміжний. Головними ж критеріями виступають *релігія і духовність* як витвір людського генія, а не сліпих сил природи, найбільш стійкі, інваріантні та довгочасні атрибути великої людської спільності, тривалість життя яких є непорівнянною з такою у етнічних спільностей, країн і держав. З цих позицій концепт “Європейська цивілізація” є відображенням відомого з Нового часу експансіоністського *європоцентризму*, який поступово втрачає історичне домінування. Концепт має явні ознаки перетвореної форми, що приховує від необізнаних деякі важливі аспекти істинного змісту, що дозволяє використати його в різних, у тому числі егоїстичних, цілях. Про що йдеться?

Одним з ключових імперативів європоцентризму та його прямого спадкоємця – *американоцентризму* – є месіанство, яке передбачає активний і часто агресивний експорт, просування західноєвропейських цінностей, стандартів і норм, у тому числі політико-правових та економічних, як найвищою мірою цивілізованих, а тому єдино правильних і таких, що підлягають беззастережній і контрольованій імплементації. Нерідко таке просування має на меті, передусім, національні інтереси окремих західноєвропейських країн, а також політико-економічні інтереси цілком певних ТНК і бізнес-груп. Не секрет, що адекватні вищевикладеному положення є зовсім не другорядними в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС. На перший погляд, логіка укладання та імплементації Угоди є безперечною: якщо Україна прагне увійти до лона Європейської цивілізації, вона повинна прийняти європейські цінності й діяти у суворій відповідності з ними. Як говориться: “В чужий монастир зі своїм статутом не ходять”. Зовсім не райдужні економічні результати перших кроків імплементації Угоди (значне зниження обсягів українського експорту до ЄС, безперервна периферизація структури національної економіки та ін.) зазвичай пояснюють у тому числі й неадаптованістю вітчизняних виробників до європейських стандартів і умов європейського ринку. Зрозуміло, неважко знайти *економічні* контраргументи. Наприклад, чому ж необхідних для такої адаптації умов і фінансових ресурсів не було передбачено раніше, і чому нині уряд не надає вітчизняним виробникам необхідної підтримки? Проте, мабуть, проблема є глибшою і масштабнішою.

Безперечно, багато європейських цінностей і стандартів є дуже корисними і гідними імплементації. Але *які саме?* І як бути з *українськими* цінностями та стандартами, якими в повсякденному житті й економічній діяльності керуються мільйони громадян України? Чому в законодавстві вони нерідко “виносяться за дужки”? Чому виконання законів, що приймаються на основі європейських стандартів, буксує, а українських громадян відносять до розряду незаконслухняних? Чому по-справжньому європейські цінності мають бути *тільки* західноєвропейськими, а не: а) центрально-європейськими; б) східноєвропейськими; в) результатом рівноправної взаємодії західно-, центрально- і східноєвропейських? У пошуках відповідей на ці та ряд інших запитань ми неминуче стикаємося з *пробле-*

мою цивілізаційних витоків і основ західноєвропейських (які йменуються європейськими) та українських цінностей. Придивимося до цієї проблеми уважніше.

З наукової точки зору, концепт "Європейська цивілізація" є не тільки невинуватим умовним, але й некоректним, оскільки не відображає *реальної поліцивілізаційності Європи* як частини світу. Умовним і менш некоректним є концепт "Західноєвропейська цивілізація", який маркує лише певний географічний простір і не відображає її (цивілізації) сутнісних якостей. У науковому відношенні принципово важливо, що Західна Європа — це "материнський" місцерозвиток західноєвропейського суперетносу, який включає ряд взаємозв'язаних споріднених етносів (німецький, французький та ін.) і є людським субстратом *католицько-протестантської цивілізації* — частини Християнського світу, яка в результаті багатостолітньої активної експансії утвердилася на великих "дочірніх" просторах Північної й Південної Америки, Австралії та Африки. Її історичний шлях до сучасних цивілізаційних висот був довгим і тернистим. Воістину драматичним викликом єдності та самому існуванню її *католицької прародительки* стали Реформація і Контрреформація. Знадобилися десятки років взаємознищуючих релігійних воєн між католиками і протестантами, перш ніж прийшло усвідомлення безперспективності й згубності християнської міжусобиці, неприпустимості переслідування і знищення інаквовірних та інакомислячих. Перед загрозою самознищення суперетносу і цивілізації питання віросповідання та ідейних переконань було виведено із складу тих, які можуть бути вирішені зброєю і силою. У кривавих муках народжувалася західноєвропейська демократія.

Мирний діалог між католицькою і протестантською духовними культурами * є найважливішою передумовою їх взаємного збагачення і збереження єдності католицько-протестантської цивілізації, коеволюції її численних націй і держав. Проте первинні відмінності між культурами, що визначили зародження і розвиток континентальної католицько-протестантської та острівної протестантсько-католицької *субцивілізацій*, у сучасних умовах аж ніяк не згладилися, так само як і дистанція між указаними субцивілізаціями [21; 22], а також етносами і націями, що входять до них.

У ході тривалої еволюції католицько-протестантської цивілізації формувалась і *система* західноєвропейських цінностей і відповідного їй *законодавства і права*, у тому числі цивільного і господарського. Це був складний процес формалізації неформальних норм, взаємодії законодавчо-правових *власне інститутів* **, з одного боку, і духовно-культурних, соціальних та економічних *протоінститутів* — з іншого. У результаті значний пласт католицько-протестантських релігійних протоінститутів набув статусу державних і/або громадянських власне інститутів. Досить гнуч-

* Про деякі особливі риси протестантської та католицької духовних культур див. детальніше у [20, с. 14–20].

** Історично власне інститутам передують *протоінститути*, які являють собою стійкий та інерційний результат тривалої, вимірюваної століттями трансгенераційної несвідомої, невербально-генетичної та чуттєво-емоційної людської активності (життєдіяльності). Його конкретними формами є стереотипи, традиції, цінності, звичаї, звички, неписані правила, норми і стандарти, культури, ритуали, патерни, рутини і т. п. Протоінститути лежать в основі *власне інститутів* як продуктів свідомої, передусім раціональної, вербально-теоретичної людської діяльності. Їх конкретними формами є правові та законодавчі акти, рішення державних органів, стандарти, норми і т. п. У неінституційній теорії, як правило, протоінститути називаються неформальними нормами, а власне інститути — формальними. Власне інститути можуть бути як адекватними, так і неадекватними відносно протоінститутів. Утім, їх взаємодії є складнішими і різноманітнішими.

ка, хоча й небездоганна, коеволюція, узгодження західноєвропейських прото- і власне інститутів – не тільки історичний факт, але й сучасна реальність, яка є характерною і для національних держав, і для Європейського Союзу в цілому.

Сучасна політико-правова, тобто власне інституційна, система ЄС в основному (хоча й не в усьому) відповідає об'єктивній діалектиці загальних, особливих та унікальних протоінститутів і включає в себе, принаймні, п'ять взаємодіючих інституційних блоків, які з різною мірою адекватності відображають: 1) католицькі; 2) протестантські; 3) загальні католицько-протестантські; 4) унікальні національні; 5) загальнолюдські системи протоінститутів. На думку провідних учених-правознавців, відповідно до західноєвропейської традиції, сучасний конституціоналізм – це протестантизм плюс індивідуалізм, плюс приватна власність [23]. Судячи із сучасних подій, у *внутрішній* офіційній правозастосовній практиці ЄС домінують загальні католицько-протестантські власне інститути і до певної міри обмежуються національні власне інститути нових країн-членів. Утім, ці та деякі інші неузгодження лише підкреслюють високий рівень консолідації та цілісності політико-правової системи ЄС.

У *зовнішніх* зносинах вона презентується як безумовно цивілізована, загальнолюдська, а тому імперативна для менш цивілізованих країн, передусім, тих, з якими вже укладено угоди про асоціацію або які претендують на це. Зовнішню політико-правову і тісно пов'язану з нею економічну експансію католицько-протестантської цивілізації не можна не визнати в основному успішною, в усякому разі, для неї самої. Проте останніми роками така експансія дає очевидні збої, передусім, у країнах Мусульманського світу (наприклад, Афганістан, Ірак, Лівія, Єгипет, Сирія). Програші підраховують як її суб'єкти, так і об'єкти. Спроби виростити католицько-протестантські власне інститути на іншому конфесійному ґрунті зазнають невдачу за невдачею.

Більше того, очевидна криза американського “плавильного котла” і західноєвропейського мультикультуралізму оголила гострі “домашні” *суперечності* між католицько-протестантською політико-правовою системою і протоінституційними системами спільнот мігрантів і переселенців. Навіть у “рідних стінах” перша не може довести свою універсальність. Жителі китайського кварталу або Брайтон-Біч у Нью-Йорку у своєму повсякденному житті та господарській діяльності керуються аж ніяк не тільки законами США і штату. Подібним чином протоінститути арабів-мусульман у Західній Європі, як правило, не відповідають офіційному законодавству, і тому їх господарська діяльність є переважно тінвовою. Вони явно не поспішають інкорпоруватися в суперетнічний і цивілізаційний простір Західної Європи, а її політико-правова система демонструє *неефективність* перед серйозними викликами етнічно і цивілізаційно “чужих” протоінститутів, нездатність вироблення *консенсусних* власне інститутів, які можуть бути інкорпоровані у вказану систему.

На жаль, західні європейці – католики і протестанти – завжди досить насто-рожено ставилися до православних з Центральної та Східної Європи, що цілком зрозуміло з урахуванням відомої непростой історії взаємовідносин відповідних церков. Прийняттям християнства Візантійського обряду Київська Русь в очах західних європейців стала Сходом [24]. Під час перебування західноукраїнських земель у складі західноєвропейських держав православні українці були поразені в правах [25, с. 144]. Уже в наші дні Європейський суд з прав людини сприймає

православні цінності як ересь, яку треба викоринювати [23]. Слід визнати, що політико-правова система католицько-протестантської цивілізації взагалі і ЄС зокрема *не містить* власне інституційних блоків, які б *адекватно* відображали системи *православних, греко-католицьких і мусульманських протоінститутів*. Для України ця обставина має принципове значення.

Історія розпорядилася так, що материнською для українського етносу стала молода *східнослов'янська православна цивілізація* — східна частина Християнського світу. Нині вже очевидно, що без українців були б неможливими її зміцнення і східна експансія, яка перетворила її на цивілізацію *православно-євразійську*, а в сучасних умовах видаються дуже обмеженими її можливості ефективно відповідати на глобальні виклики. У XIII ж столітті поразка східних слов'ян від зовнішніх агресорів і загибель Київської Русі сприймалися не інакше як апокаліптично.

Натхненні православ'ям три споріднених молодих етноси врятували *цивілізацію* від катастрофи, але не від розколу. В результаті наступних відомих подій виникли й інституціонувалися Західно-православна і Східно-православна *субцивілізації* (див. детальніше у [18, с. 428—446]). Для українського етносу саме перша залишалася рідною домівкою і храмом навіть у повні драматизму періоди випробувань. Ідеться про згадану раніше інкорпорацію західноукраїнського субетносу західноєвропейським суперетносом, східноукраїнського — російським і відповідне цій інкорпорації розділення Західно-православної субцивілізації на *дві частини* — західну і східну. Перша зазнала всіх "чарівностей" асимілюючої експансії католицько-протестантської цивілізації. Українці Закарпаття та Галичини перебували в її складі 8 і 6 століть відповідно, що не пройшло безслідно для їх православної ідентичності. З одного боку, вдалося зберегти автохтонне православ'я. З іншого боку, опинившись перед жорсткою дилемою — рятувати самотність православної церкви, жертвуючи етнічною ідентичністю, або рятувати етнічну ідентичність, реформуючи церкву, — значна частина українського єпископату прийняла умови Брестської унії [26, с. 18] *, започаткувавши *греко-католицьке* віросповідання. Важливу роль у цьому виборі відіграла бездержавність західноукраїнського субетносу і західної частини Західно-православної субцивілізації.

Інше було призначене східній частині останньої. На експансію католицько-протестантської цивілізації східні українці відповіли повстанням під керівництвом Б. Хмельницького, перемога якого визначила 350-річне перебування Лівобережної України і східної частини Західно-православної субцивілізації за безпосереднього стикання із Східно-православною субцивілізацією у складі Російської імперії. Таким чином, довгі роки західні українські землі були східною околицею католицько-протестантської цивілізації, а східні українські землі — західною околицею православно-євразійської цивілізації **. У складі СРСР було об'єднано не тільки український етнос, але й Західно-православну субцивілізацію, а також практично всю православно-євразійську цивілізацію. Відомим способом інтенсифікувалися процеси соціального, духовного та економічного становлення української нації, проте на неадекватних політико-правових підставах. Тільки в 1991 р. Україна стає незалежною *національною державою*.

* Брестська унія започаткувала поділ українського суспільства на два культурно-цивілізаційних регіони — західний і центрально-східний, які тривалий час протистояли один одному [26, с. 19].

** Не виключено, що саме топонімам "край", "окраїна", "україна" Україна зобов'язана власним ім'ям.

Слід ще раз підкреслити, що за століття бездержавності, з *одного боку*, ціною великих зусиль вдалося в основному зберегти родову православну єдність українського народу. Греко-католики зберегли православну обрядовість, а католицизм і протестантизм не стали домінуючими. З *іншого боку*, в культурі та ідеології західних українців міцно закріпилися деякі імпортовані католицько-протестантські риси, взаємодія яких з родовими основами власне української ментальності ніколи не була безпроблемною. Східні українці сприйняли східнослов'янсько-православну культуру — загальноросійську *не в національному*, а цивілізаційному відношенні. У її формуванні взяли активну участь кращі сини українського народу — П. Могила, Ф. Прокопович, Т. Шевченко та інші. Саме завдяки їхнім зусиллям сталося принципове *цивілізаційне* зрушення, яке М. Трубецької відзначив як “українізація великоруської духовної культури... Ця спільна російська культура післяпетрівського періоду була західноросійською — українською за своїм походженням, але російська державність була за своїм походженням великоруською, а тому і центр культури повинен був переміститися з України до Великої Росії. В результаті і вийшло, що ця культура стала не специфічно великоруською, не специфічно українською, а *загальноросійською*” [18, с. 435–436]. Незважаючи на відомі владні спроби русифікації, взаємодія родового українського і східнослов'янсько-православного начал культури східних українців відрізнялася більшою толерантністю та органічністю порівняно з взаємодією родового, власне українського і католицько-протестантського цивілізаційного [20, № 3, с. 6–7].

Сучасні етнометричні дослідження [27] підтверджують переважаючу східнослов'янсько-православну ідентичність української нації. Із Заходу на Схід і Південь незалежної України вплив на родову українську ментальність католицько-протестантського цивілізаційного начала відносно знижується, а східнослов'янсько-православного — зростає. Як видно з таблиці 1, із *семи* індикаторів за значеннями *чотирьох* з них близькими є Західноукраїнський і Причорноморський регіони (індикатори: “дистанція влади”, “індивідуалізм”, “уникнення невизначеності”, “маскулінність”), а також Центральноукраїнський і Донецько-Придніпровський регіони (індикатори: “дистанція влади”, “індивідуалізм”, “маскулінність”, “довгострокова орієнтація”). За значеннями *трьох* індикаторів близькими є Північно-Східний і Донецько-Придніпровський регіони (“дистанція влади”, “уникнення невизначеності”, “терпимість — стриманість”), а також Центральноукраїнський і Західноукраїнський регіони (“індивідуалізм”, “уникнення невизначеності”, “терпимість — стриманість”) *.

Сучасна українська нація є складною та неоднорідною. Їй властиві цивілізаційний драматизм, оскільки в її душі й тілі триває боротьба цивілізацій; активна поліетнічність, тому що кожна з великих етнічних груп є провідником відповідних цивілізаційно-національних впливів; амбівалентність, оскільки західноукраїнський і східноукраїнський субетноси, а також обидві частини Західно-православної субцивілізації продовжують свій історичний шлях. Світовий, західноєвропейський і власний український досвід говорить, що така цілком звичайна для

* Зрозуміло, на основі отриманих за методикою VSM 08 значень індикаторів Г. Хофстеда не можна абсолютизувати ступінь регіональних і специфіки, і спільності. Потрібно враховувати, що зарубіжні методики адаптовано, передусім, до особливого цивілізаційно-національного “матеріалу”. Це є природним, оскільки методи і методики дослідження повинні відповідати його предмету. Використання ж даних методик для вивчення іншого цивілізаційно-національного “матеріалу” може негативно впливати на достовірність результатів. Однак розглянуті значення індикаторів було б некоректно не брати до уваги взагалі.

багатьох націй багатоскладність, з *одного боку*, відкриває величезні можливості національного прогресу на основі “узгодження розходженого” (Філолай) і відповідних синергетичних ефектів взаємодій, а з *іншого* – не виключає високих ризиків конфліктності, центробіжності та дезінтеграції, які можуть бути каталізовані зовнішніми викликами. Розглянемо лише один аспект цієї проблеми.

Таблиця 1

Значення індикаторів Г. Хофстеда, отримані в Україні за методикою VSM 08

Показники	Регіони					
	Україна в цілому	Центральноукраїнський	Західноукраїнський	Північно-Східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
Дистанція влади (PDI).....	22,79	24,10	17,94	28,05	25,16	18,69
Індивідуалізм (IDV).....	31,49	27,89	26,65	46,86	28,49	27,56
Маскулінність (MAS).....	-8,67	-3,38	-13,84	-11,99	-8,73	-5,39
Уникнення невизначеності (UAI).....	4,81	2,19	-2,90	10,51	8,36	5,88
Довгострокова орієнтація (LTO).....	4,08	7,92	0,72	-1,00	6,23	6,54
Терпимість – стриманість (IVR).....	36,13	38,27	43,98	31,73	31,88	34,81
Монументалізм (MON).....	9,34	11,99	28,75	8,24	-1,62	-0,65

Примітка. Про специфіку методики VSM 08, умови і результати її використання д.е.н., професором О.М. Пилипенко при обробці результатів проведеного під її керівництвом опитування населення України у 2009–2010 рр. див. детально у [28, с. 189–207]. До складу *Центральноукраїнського* регіону включено Житомирську, Київську, Кіровоградську, Черкаську і Чернігівську області; до складу *Західноукраїнського* – Вінницьку, Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську, Хмельницьку і Чернівецьку області; до складу *Північно-Східного* – Полтавську, Сумську, Харківську області; до складу *Донецько-Придніпровського* – Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську області; до складу *Причорноморського* – Автономну Республіку Крим, Миколаївську, Одеську і Херсонську області [28, с. 211–212].

Історично склалося так, що *українська національна протоінституційна система* істотно відрізняється від західноєвропейської. Вона включає в себе такі основні протоінституційні блоки: 1) православний; 2) греко-католицький; 3) протестантський; 4) католицький; 5) мусульманський; 6) загальнолюдський; 7) загальнохристиянський; 8) етнічних спільностей, реальний зміст, склад, структуру і взаємодії яких вивчено явно недостатньо, не кажучи вже про їх адекватний прояв у *національній власне інституційній системі*. З цих позицій європейський вибір, так само як й імплементація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, у *розумінні політикуму* означає формування та імплементацію *національної власне інституційної системи* за образом і подобою *західноєвропейської*, яка виросла і розвивалася на *католицько-протестантському*, а не західно-православному ґрунті.

Навіть тим численним прихильникам саме такого європейського вибору, які щиро бажають добра українській нації, треба зрозуміти, що подібне протиставлення протоінституційної і власне інституційної систем, спроба “трансформації” першої за допомогою насадження останньої відповідають неорганічному, необільшовицькому за методами дрейфу західно-православної субцивілізації до складу католицько-протес-

тантської цивілізації, який є небезпечним розколом етносу, нації та країни, не тільки згаданими вище власне етнічними негативами, але й економічними, духовними, соціальними, політичними, які за певних обставин можуть увійти в резонанс і спричинити національну катастрофу. На жаль, ми є свідками дуже невтішних результатів, передусім економічних, *інституційного розриву*, що поглиблюється. Серед його проявів – інституційні “пастки”, бар’єри, “білі плями”, численні *мутантні інститути*. Останні є природним наслідком неадекватної формалізації неформальних норм і неминучої внаслідок цього деформалізації норм формальних та ерозії норм неформальних. Саме мутантні інститути відіграють роль домінуючого регулятора тіньової економіки і легально-нелегальних економічних зв’язків. Як справедливо відзначив Б.М. Данилишин, рецепти, які є ефективними в державах з населенням принципово іншої трудової психології, навряд чи спрацюють в інших країнах [6, с. 56].

Імперативи виживання і розвитку нації та держави диктують інші – не європо-, а *національно орієнтовані курс* та образ дій, ключовим змістом яких є не копіювання і компіляція власне інституційної системи католицько-протестантської цивілізації, не прагнення “за будь-яку ціну” увійти до складу ЄС, а утвердження і зміцнення національно-цивілізаційної ідентичності та *консолідація українського суспільства*, їх органічне поєднання з прогресивними геочивілізаційними процесами. Європейський вибір України полягає не в тому, щоб стати такою самою, як якась інша країна, обравши шлях наслідування, не такою, як хтось того бажає, беззастережно виконуючи чийсь поради і рекомендації. *Європейський вибір передбачає, в першу чергу, опору на власні сили, самостійне визначення власної місії та власного шляху*. Треба пройти свій *особливий* шлях до процвітання і прогресу. З цих позицій відмова Україні в наданні статусу кандидата на вступ до ЄС, а також політичне дистанціювання від Росії важливо сприймати як історичний *шанс* для істинно європейського вибору.

На мій погляд, з урахуванням вищевикладеного, при формуванні імперативного *курсу національної злагоди, консолідації та розвитку* доцільно врахувати такі положення. *По-перше*, самоідентифікація української нації передбачає всебічне врахування її геочивілізаційного ареалу. Таким є не Західний і не Східний, а *Серединний тип* еволюції людства. Його цивілізаційна роль є унікальною, з його допомогою і в ньому самому людство пом’якшує і долає власну роздвоєність, знаходить і реалізує адекватні органічно-інтеграційні форми, синергію взаємодії західних, східних і серединних енергій *. В українській серединності слід акцентувати не її пограничність, окраїнність, проміжність, лімітрофність та інші подібні риси, які часто згадуються в літературі, а органічність, інтеграціонізм, синергію синтетичності та узгодження розходженого.

По-друге, саме з цих позицій доцільно підійти до проблеми ідентифікації блоків національної протоінституційної системи і формування на цій основі адекватної їй власне інституційної системи. Так, принципово важливо визначити реальний зміст, склад і структуру православних і православно детермінованих протоінститутів **, властиву їм об’єктивну діалектику загального та особливого. Якщо

* Про зміст, еволюцію, склад і структуру Серединного типу еволюції людства див. детальніше у [15, с. 170–181, 304–310].

** Характеристику деяких православних протоінститутів наведено в [15, с. 337–342]. Зрозуміло, їх економічна значущість є далеко нерівнозначною. Проте, по-перше, економіка – лише одна із сфер життєдіяльності, по-друге, залишаються незадіяними ті з протоінститутів, які здатні каталізувати економічний розвиток, по-третє, не можна недооцінювати здатність релігій, у тому числі православної, до реформування, а відповідних протоінститутів – до трансформації, у тому числі під впливом прогресивних власне інститутів.

реально існує демократія, яка виросла на католицько-протестантському ґрунті, то чому б не вивчити феномен православної демократії. Потребують ідентифікації православна економіка, свобода, справедливість та ін. Інакше кажучи, важливо зрозуміти *не тільки католицько-протестантську специфіку протоінститутів, але й православну, греко-католицьку, мусульманську*. Після подібних дій стосовно кожного протоінституційного блоку можна розпочати аналіз їх реальних взаємодій і відповідних синергетичних ефектів.

Отримавши таким чином науково осмислений конкретно-загальний (висловлюючись методологічною мовою) образ *реальної* протоінституційної системи, треба починати розробку власне інституційної системи, яка б, з одного боку, неодмінно відповідала реальній протоінституційній системі, а з іншого — була в активному діалозі з геочивільзаційними інститутами. Зрозуміло, розробка та імплементація власне інституційної системи, її багатопланова взаємодія із системою протоінституційною, постійний моніторинг і внесення необхідних коректив в обидві системи є справою *надзвичайної складності* і вимагатиме узгоджених зусиль органів державної влади, учених, бізнесменів, представників організацій громадянського суспільства. Але простих шляхів до великих цілей не буває.

Список використаної літератури

1. Амоша О.І. Промисловість Донбасу на шляху до відновлення // Економіка України. — 2016. — № 8. — С. 93–108.
2. Буркинський Б.В. Великі можливості та недосяжні мрії // Економіка України. — 2016. — № 8. — С. 109–117.
3. Вишневський В.П. Глобальна неоіндустріалізація та її уроки для України // Економіка України. — 2016. — № 8. — С. 26–43.
4. Гець В.М. Суспільний капітал — 25: одержавленість чи державотворчість? // Економіка України. — 2016. — № 8. — С. 3–6.
5. Гець В.М. Особливості взаємозв'язку економічних і політичних передумов реконструктивного розвитку економіки України // Економіка України. — 2016. — № 12. — С. 3–21.
6. Данилишин Б.М. Тактика еволюціонізму в сучасному економічному розвитку світу (в аспекті третьої та четвертої промислових революцій) // Економіка України. — 2016. — № 8. — С. 44–61.
7. Лібанова Е.М. Криза політики доходів в Україні // Економіка України. — 2016. — № 8. — С. 62–77.
8. Базилович В.Д. Економічна наука та освіта в епоху системних трансформацій: нові виклики і запити до фундаментальної теорії // Економіка України. — 2016. — № 8. — С. 78–92.
9. Звєряков М.І. Уроки ринкової трансформації в Україні // Економіка України. — 2016. — № 8. — С. 7–25.
10. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. — М. : Наука, 1989. — 261 с.
11. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. — М. : АСТ, 2004. — 415 с.
12. Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки этнической истории. — М. : Танаис, 1994. — 554 с.
13. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. — М. : Экопрос, 1993. — 576 с.
14. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. — М. : ДИ-ДИК, 1994. — 838 с.

15. *Тарасевич В.Н.* Экономико-теоретическое знание: универсумные императивы, гипотезы, опыты : моногр. – М. : ТЕИС, 2013. – 600 с.
16. *Алексеев В.П.* В поисках предков. – М. : Советская Россия, 1972. – 304 с.
17. *Tibout Ch.* A pure theory of public expenditures // *Journal of Political Economy*. – 1956. – Vol. 64. – P. 416–424.
18. Макрохристиянський мир в епоху глобалізації / Цивілізаційна структура сучасного світу ; [под ред. Ю.Н. Пахомова]. – К. : Наукова думка, 2007. – Т. 2. – 691 с.
19. *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства : навч. посіб. – К. : Либідь, 1996. – 360 с.
20. *Тарасевич В.М.* Ідеологічні доктрини: цивілізаційні аспекти і національний колорит // *Економіка України*. – 2011. – № 2. – С. 13–27; № 3. – С. 4–13.
21. *Хантингтон С.* Запад унікален, але не універсальний // *Міжнародна економіка та міжнародні відносини*. – 1997. – № 8. – С. 84–87.
22. *Гальчинський А.* Європа і США – геополітичне суперництво // *Економіка України*. – 2003. – № 3. – С. 4–14.
23. Право и национальные традиции // *Вопросы философии*. – 2016. – № 12. – 224 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1541&Itemid=52.
24. *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом // *Дух і Літера*. – 1997. – № 1-2. – С. 89–97.
25. Хрестоматія з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. : посіб. ; [за ред. І.О. Гуржія]. – К. : Радянська школа, 1959. – Т. 1. – 748 с.
26. *Лотов Б.Б.* Релігійно-конфесійна належність як чинник цивілізаційної ідентичності українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-11953.html>.
27. *Латова Н., Латова Ю.* Этнометрические подходы к сравнительному анализу хозяйственно-культурных ценностей // *Вопросы экономики*. – 2008. – № 5. – С. 80–102.
28. *Пилипенко Г.М.* Інституціональні чинники співвідношення державної та ринкової координації економічної діяльності. – Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2012. – 293 с.

References

1. Amosha O.I. *Promyslovist' Donbasu na shlyakhu do vidnovlennya* [The industry of Donbass on the way to the restoration]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 8, pp. 93–108 [in Ukrainian].
2. Burkyns'kyi B.V. *Velyki mozhlyvosti ta nedosyazhni mrii* [Great opportunities and inaccessible dreams]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 8, pp. 109–117 [in Ukrainian].
3. Vyshnevs'kyi V.P. *Global'na neoindustrializatsiya ta ii uroky dlya Ukrainy* [Global neoindustrialization and its lessons for Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 8, pp. 26–43 [in Ukrainian].
4. Heyets V.M. *Suspil'nyi kapital – 25: oderzhavlenist' chy derzhavotvorchist'?* [Social capital – 25: establishment of the state or its development?]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 8, pp. 3–6 [in Ukrainian].

5. Heyets V.M. *Osoblyvosti vzaemozv'yazku ekonomichnykh i politychnykh predumov rekonstruktyvnoho rozvytku ekonomiky Ukrainy* [Peculiarities of the interrelation of economic and political preconditions of a reconstructive development of Ukraine's economy]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 12, pp. 3–21 [in Ukrainian].
6. Danylyshyn B.M. *Taktyka evolyutsionizmu v suchasnomu ekonomichnomu rozvytku svitu (v aspekti tret'oi ta chetvertoi promyslovykh revolyutsii)* [The tactics of evolutionism in world's modern economic development (in the aspect of the Third and Fourth industrial revolutions)]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 8, pp. 44–61 [in Ukrainian].
7. Libanova E.M. *Kryza polityky dokhodiv v Ukraini* [Crisis of the incomes policy in Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 8, pp. 62–77 [in Ukrainian].
8. Bazylevych V.D. *Ekonomichna nauka ta osvita v epokhu systemnykh transformatsii: novi vyklyky i zapyty do fundamental'noi teorii* [Economic science and education in the epoch of system transformations: new challenges and requests for the fundamental theory]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 8, pp. 78–92 [in Ukrainian].
9. Zveryakov M.I. *Uroky rynkovoї transformatsii v Ukraini* [Lessons of the market transformation in Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 8, pp. 7–25 [in Ukrainian].
10. Vernadsky V.I. *Biosfera i Noosfera* [Biosphere and Noosphere]. Moscow, Nauka, 1989 [in Russian].
11. Gumilyov L.N. *Konets i Vnov' Nachalo* [An End and a New Beginning]. Moscow, AST, 2004 [in Russian].
12. Gumilyov L.N. *Ot Rusi do Rossii. Ocherki Etnicheskoi Istorii* [From Rus to Russia. Essays on Ethnic History]. Moscow, Tanais, 1994 [in Russian].
13. Gumilyov L.N. *Ritmy Evrazii: Epokhi i Tsvivilizatsii* [Rhythms of Eurasia: Epochs and Civilizations]. Moscow, Ekopros, 1993 [in Russian].
14. Gumilyov L.N. *Etnogenez i Biosfera Zemli* [Ethnogenesis and Biosphere of the Earth]. Moscow, DI-DIK, 1994 [in Russian].
15. Tarasevich V.N. *Ekonomiko-teoreticheskoye Znanie: Universumnye Imperativy, Gipotezy, Opyty* [Economic-theoretical Knowledge: Universum Imperatives, Hypotheses, Experiments]. Moscow, TEIS, 2013 [in Russian].
16. Alekseev V.P. *V Poiskakh Predkov* [In Search of Ancestors]. Moscow, Soviet Russia, 1972 [in Russian].
17. Tibout Ch. A pure theory of public expenditures. *Journal of Political Economy*, 1956, Vol. 64, pp. 416–424.
18. *Makrokhristsianskii Mir v Epokhu Globalizatsii, v: Tsvivilizatsionnaya Struktura Sovremennogo Mira* [Macro-Christian World in the Era of Globalization, in: Civilization Structure of the Modern World] Yu.N. Pakhomov (Ed.). Kyiv, Naukova Dumka, 2007 [in Russian].
19. Pavlenko Yu.V. *Istoriya Svitovoi Tsyvilizatsii: Sotsiokul'turnyi Rozvytok Lyudstva* [The History of the World Civilization: the Socio-Cultural Development of Mankind]. Kyiv, Lybid', 1996 [in Ukrainian].
20. Tarasevych V.M. *Ideolohichni doktryny: tsvivilizatsiini aspekty i natsional'nyi koloryt* [Ideological doctrines: civilizational aspects and national color]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2011, No. 2, pp. 13–27; No. 3, pp. 4–13 [in Ukrainian].

21. Huntington S. *Zapad unikalen, no ne universalen* [West is unique, but not universal]. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya – World Economy and International Relations*, 1997, No. 8, pp. 84–87 [in Russian].

22. Hal'chyns'kyi A. *Evropa i SShA – heopolitychne supernytstvo* [Geopolitical rivalry of Europe and the USA]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2003, No. 3, pp. 4–14 [in Ukrainian].

23. *Pravo i natsional'nye traditsii* [Law and national traditions]. *Voprosy filosofii – Questions of philosophy*, 2016, No. 12, available at: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1541&Itemid=52 [in Russian].

24. Shevchenko I. *Ukrayina mizh Skhodom i Zakhodom* [Ukraine between East and West]. *Dukh i Litera – Spirit and Letter*, 1997, No. 1-2, pp. 89–97 [in Ukrainian].

25. *Khrestomatiya z Istorii Ukrains'koi RSR z Naidavnishykh Chasiv do Kintsya 50-kh Rokiv XIX st.* [Readings on the History of Ukrainian SSR from Ancient Times to the End of the 50s of XIX Century]. I.O. Gurzhii (Ed.). Kyiv, Soviet School, 1959, Vol. 1 [in Ukrainian].

26. Glotov B.B. *Relihiino-konfesiina nalezhnist' yak chynnyk tsyvilizatsiinoi identychnosti ukrains'koho narodu* [Religious and confessional affiliation as a factor of the civilizational identity of the Ukrainian people], available at: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11953.html>. [in Ukrainian].

27. Latova N., Latov Yu. *Etnometricheskie podkhody k sravnitel'nomu analizu khozyaistvenno-kul'turnykh tsennostei* [Etnometric approaches to the analysis of economic and cultural values]. *Voprosy Ekonomiki – Questions of Economy*, 2008, No. 5, pp. 80–102 [in Russian].

28. Pylypenko G.M. *Instytutsional'ni Chynnyky Spivvidnoshennya Derzhavnoi ta Rynkovoї Koordynatsii Ekonomichnoi Diyal'nosti* [Institutional Factors of the Correlation of the State and Market Coordination of Economic Activity]. Dnipropetrovs'k, National Mining University, 2012 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 1 лютого 2017 р.
Закінчення – в наступному номері журналу.
